

Juli 2019, nummer 12

INTERIM

Gelijktijdig Ongelijktijdig

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Jan Kroesen	bl. 2
Interview met Lise en Gerda van der Molen Jan Kroesen, Wilmy Verhage	bl. 4
Imperatieven en schermutselingen	bl. 4
Internationalisering en Techniek	bl. 7
In den beginne	bl. 9
Taal en tijd	bl. 10
De breuk	bl. 14
Het lezen van Rosenstock-Huessy	bl. 17
Heil en onheil	bl. 20
Menselijk bestaan tussen heil en onheil	bl. 23
Rust en onrust - Vrede en Sterven	bl. 25
Bericht van het bestuur Otto Kroesen	bl. 31
Achterpagina	bl. 32

VERENIGING RESPONDEO

INLEIDING

Geachte lezer, lezeres, lieve vrienden,

Het is een genoegen het 12^e nummer van de Interim na een lang intermezzo uit te brengen. Inhoudelijk is het nummer in zijn geheel gewijd aan Lise en Gerda van der Molen, beide al heel lang lid van onze vereniging en eigenlijk altijd aanwezig op onze bijeenkomsten. Bovendien kennen we Lise natuurlijk vooral als iemand die inhoudelijk zeer goed op de hoogte is van het werk van Eugen Rosenstock-Huessy, vaak kortweg 'Eugen' door hem genoemd. Zijn bewondering voor en kennis van zijn werk heeft Lise nooit onder stoelen of banken gestoken. Waar het maar mogelijk is en was, liet hij van alles horen over het leven van Rosenstock-Huessy, welke thema's op welke manier voor hem belangrijk waren en waarin nu het nieuwe schuilt van de visies die Eugen Rosenstock-Huessy in zijn werk ontvouwt.

Dit interview, want dat is de tekst die hier voor u ligt in de eerste plaats, is echter niet alleen maar een herhaling van dergelijke zettingen geworden tussen de redactieleden en Lise. Het is een gesprek geworden met het echtpaar van der Molen, dat in zijn onderscheidenheid de eenheid laat zien van een tweetal, de weg van een dualis. Een weg ook van twee verschillende talen. Die van Lise en die van Gerda, van verschillende studies, verschillende beroepen (resp. Kerk en Onderwijs). Ook van verschillende inslagen van hun karakters; de veelal reflectieve en soms mijmerende, soms docerende inslag van Lise, de meer praktische en doelgerichte houding van Gerda, gericht op de plaats van mensen in een organisatie en hoe ze daarin tot hun recht kunnen komen en de ontwikkeling van (haar) studenten tot volwassen beroepsbeoefenaren. 'Die eeuwige ongelijkheid tussen man en vrouw', liet Lise zich ergens ontvallen naar aanleiding van die verschillen. Daarmee leverde hij zonder het te weten, de titel voor dit nummer; Gelijktijdig – Ongelijktijdig.

Hoewel het lijkt alsof het interview het resultaat is van één gesprek, moet echter gezegd worden dat er niet één, maar vier gesprekken zijn geweest die hebben geleid tot deze tekst. Het is dan ook niet alleen een weergave en opsomming van feiten uit hun beider levensloop en carrières, maar tegelijkertijd is het ook een evaluatie ervan. Als zodanig is het een levensgeschiedenis van een huwelijk dat verteld wordt en waaraan betekenis wordt toegekend vanuit de achtergrond van het werk van Rosenstock-Huessy. Het is een interview dat daarmee een zekere gelaagdheid kent, die door Lise en Gerda ook zo is gewild. Het is daarom niet slechts het resultaat van een vraag- en antwoordspel, maar een gesprek waarin vier deelnemers aan het woord zijn, vragen stellen, antwoorden geven, kritiek uiten, maar ook samenwerken aan een verhaal, waarin Lise en Gerda de hoofdrol spelen. Bij alle deelname van de redactieleden heeft uiteindelijk dat steeds voorop gestaan.

De gelaagdheid die hierboven genoemd werd, komt allereerst tot uitdrukking in het doorlopende verhaal zelf. Maar daarnaast is er ook gebruik gemaakt van tekstvakken die naar aanleiding van de hoofdtekst verduidelijkingen geven of ook een nadere uitleg van relevante teksten uit het werk van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze zijn steeds ook door Lise zelf aangedragen als relevant voor hun beider levensverhaal. Ze zijn echter door de redactie uitgewerkt en niet door Lise of Gerda zelf. Daarmee wordt iets gezegd c.q. toegevoegd, waar Lise en Gerda niet zelf in alle opzichten invloed en sturing op hebben gehad. Soms wordt in deze tekstvakken iets verduidelijkt, verder uitgelegd of een achtergrond geschetst die een rol speelt rond een thema dat aan de orde is.

Hoewel we dat natuurlijk ook bij het laatste gesprek al gedaan hebben, wil de redactie ook vanaf deze plaats Lise en Gerda van harte bedanken voor hun gastvrijheid, hun openheid en organisatietalent om ons te ontvangen en met ons te spreken. Misschien nog meer voor de vanzelfsprekendheid waarmee ze hun onderlinge verschillen lieten zien en de wijze waarop ze elkaar daarin begrepen. Ze leven de titel van dit nummer.

En natuurlijk ook voor het heerlijk samen eten. ‘Want je kunt pas iets zeggen als je met elkaar gezeten en gegeten hebt’, aldus Lise.

En natuurlijk hopen wij dat u als lezer met plezier dit nummer zult lezen, daardoor Lise en Gerda beter leren kennen en daarmee, wie weet, misschien iets zien van Rosenstock-Huessy in praktijk.

Wij wensen u goede gevoelens toe bij het lezen van dit nummer,

JAN KROESEN

GELIJKTIJDIG - ONGELIJKTIJDIG, EEN INTERVIEW MET GERDA EN LISE VAN DER MOLEN

JAN KROESEN & WILMY VERHAGE

Imperatieven en schermutselingen

Naar aanleiding van de 80ste verjaardag van Lise van der Molen besloot de redactie op een mooie herfst dag in 2017 naar Winsum af te reizen om de levensgeschiedenissen van hem en zijn vrouw Gerda op te tekenen, in het licht van de leer van Rosenstock-Huessy en diens invloed op hun leven. Als je meer dan tachtig jaar geleefd hebt, waarvan ongeveer de helft onder zijn invloed, dan heb je wat te zeggen, was onze rationale. Het is een viergesprek geworden waarvan u de neerslag in de hieronder volgende regelen vindt.

Iedereen vertelt zijn eigen verhaal naar aanleiding van gebeurtenissen die je weliswaar samen doormaakt, maar die op elkeen een andere vaak tegengestelde uitwerking hebben, ook al omdat je elkaar over en weer beïnvloedt. Per slot ben je in elk partnership elkaars tegenover. Nooit is er sprake van maar één verhaal. Verhalen grijpen op elkaar in, versterken elkaar en spreken elkaar soms tegen. Zo ook bij Lise en Gerda. Je zou kunnen verwachten dat het alleen verhalen van Lise zouden worden gezien zijn activiteiten ten aanzien van het werk van Eugen Rosenstock-Huessy, maar het is een verhaal van twee geworden. Of; anders gezegd; van een man en een vrouw, samen mens. Ondanks de vele

Al te veel ongelijktijdigheid levert een slecht huwelijk op zou gedacht kunnen worden bij deze passage. Dat is echter niet hetgeen hier aan de orde is. Eugen Rosenstock-Huessy beschrijft met deze term dat mensen weliswaar in dezelfde tijd kunnen leven, maar toch 'ongelijk zijn' aan elkaar. Het is niet vanzelfsprekend dat twee mensen, getrouwd of niet, gelijktijdig zijn aan elkaar. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen elkaar bij voorbaat al begrijpen. Onbegrip lijkt soms eerder regel dan uitzondering. Dat twee mensen desondanks zo lang bij elkaar zijn is zo, maar ook in veel andere opzichten een klein wonder. Zo ervaren Lise en Gerda dat ook.

momenten waarop de eenheid zeker werd beleefd, was er ook de ongelijk- en ongelijktijdigheid. Lise haalt die uitspraak van Eugen Rosenstock-Huessy ook een paar keer aan: 'Die eeuwige ongelijktijdigheid van man en vrouw'. Dat is niet alleen maar een psychologisch gegeven, maar ook terug te vinden in de imperatieven, de uitdagingen die in hun activiteiten naar voren komen. Die laten de nodige verschillen zien. En zo hoort het ook.

Lise trok een baan eerst als dominee, stelde zich later in dienst van het werk van Rosenstock-Huessy en werd bovendien huisman. Gerda volgde een opleiding tot bibliothecaris en literatuuronderzoeker. Ze eindigde haar loopbaan als coördinator van de opleidingen tot informatie, documentatie en media aan de Hanzehogeschool Groningen.

Twee heel verschillende trajecten. Enige ongelijktijdigheid, met name ten aanzien van hun omgeving, is ook te bespeuren in de rolverdeling die Lise en Gerda eropna hielden. Niet eens opzettelijk of gewild, kreeg Lise de vrouwenrol toebedeeld in het huishouden en werkte Gerda 'buiten de deur' en zorgde voor een vast inkomen. Dat heeft voor veel misverstanden gezorgd voor de buitenwereld. Soms lastig, soms grappig. Want Gerda werd geen normale vrouw in de zin van huisvrouw, en Lise werd geen man zoals de 'normale' buitenshuis werkende man.

Lise: 'Het was de bedoeling dat ik aan mijn proefschrift zou werken in de rol van opvoeder en huisman en dat Gerda de kostwinner zou worden. Het viel me toen eigenlijk erg tegen hoe weinig tijd er overbleef voor studie. Als huisman ervaarde ik hetzelfde als de huisvrouwen van toen. Dat de muren op je afkwamen en dat je in een isolement geraakte. Waar vrouwen zwijgzame mannen hadden, had ik een zwijgzame vrouw.

Gerda: Ik was meestal in Groningen voor mijn werk en stond niet bij de school om de kinderen af te halen of te brengen. Ik raakte pas betrokken bij het leven in ons dorp na mijn pensionering, toen kreeg ik de vraag of ik scriba-werk wilde doen voor de kerk en ging ik werken in de wereldwinkel. Vanaf dat moment pas leerde ik Winsumers beter kennen.

Isolement en de doorbreking ervan. Iedereen heeft ermee te maken. Lise's eigen doorbraak uit zijn isolement werd pas mogelijk toen hij via Georg Müller contact kreeg met diens 'kind' de Rosenstock-Huessy Gesellschaft. Dat ging, zo vertelt Lise, via Maarten van Vliet, de distributeur van de werken van Rosenstock-Huessy. Als je bij hem vroeg naar publicaties van Rosenstock-Huessy, kreeg je er altijd een

persoonlijk briefje bij. Zo kreeg je een persoonlijke band met de distributeur. En via hem kwam Lise in contact met Georg Müller.

Lise: Dat doorbrak mijn isolement als huisman én mijn promotieonderzoek. Toen ging ik meteen ook de grens van Nederland over. Ik kwam in Duitsland en in Amerika. Ik ging ineens de wereld over.

Niet dat Lise toen pas voor het eerst in Amerika was. In hun beginperiode is hij Gerda een keer achterna gereisd naar Baltimore. Dat had alles met hun toen nog niet zo lang daarvoor ontloken liefde te maken, in de roerige jaren zestig. Maar zijn eigen internationale contacten ontstonden pas toen hij voor Rosenstock-Huessy was ontvlamd.

Lise: In Nijverdal, waar ik dominee was heette het dat ik verkering had 'met een Amerikaanse'. Dat misverstand is

Ik had verkering
met een
Amerikaanse

intussen wel rechtgezet. Gerda komt uit Twente. Haar reis destijds naar Amerika had alles met haar opleiding tot bibliothecaris (met specialisatie 'Jeugd' daarbij) te maken.

Internationale ervaring opdoen is altijd een pre. Dat avontuur trok haar wel. In Baltimore kwam Gerda terecht in een programma voor leesbevordering en werd erop uitgestuurd om verhalen te vertellen op scholen: Europese sagen en legenden. Die ervaring heeft als een enorme stimulans gewerkt voor haar carrière. Die internationale ervaring heeft haar in de opleidingswereld doen belanden. Toen ze een baan zocht hoorde zij via een vroegere collega dat 'ze bij de bibliotheekacademie in Groningen wel eens met haar wilden praten'.

Gerda: Ze zochten daar bij de hogeschool in Groningen een docent. En als zodanig ben ik daar ook begonnen in het onderwijs. Ik kreeg daarnaast echter al snel andere klussen door de internationale contacten die ik in Amerika heb opgedaan. In Groningen ben ik toen betrokken bij de ontwikkeling van een opleiding tot jeugd-bibliothecaris. Het toeval wilde dat een collega uit Baltimore naar Wales in Engeland verhuisde. Zodoende kwam ik in contact met de Universiteit in Wales met een gigantisch groot netwerk. Mijn collega kon bij allerlei potjes, dus ik kwam terug naar Groningen met een nagenoeg geheel gefinancierde excursie voor onze parttime studenten. Sindsdien heb ik veel internationale klussen gedaan. Dit bezig zijn met onderwijsontwikkeling en aandacht voor de actualiteit deden mij uiteindelijk in meer coördinerende taken belanden bij de Hanzehogeschool in Groningen. Meer bepaald betrof dat het coördinatorschap Internationalisering.

In lijn daarmee, en tegelijkertijd daarnaast ontwikkelde Gerda zich ook met betrekking tot de organisatie van de opleiding als zodanig en kreeg ze een plaats in de centrale medezeggenschapsraad. In die functie oriënteerde Gerda zich vooral op de haalbaarheid van onderwijsinhoudelijke voorstellen, die door het management werden gedaan.

Internationalisering en Techniek.

Lise heeft meermalen in bijeenkomsten, ook in die van Respondeo, gewezen op de wet van de Techniek, zoals Eugen Rosenstock-Huessy (kortweg Eugen voor Lise) formuleerde in 1952 (conferentie in Darmstadt): 'Elke technische uitvinding vergroot de ruimte, verkort de tijd en slaat groepen uit elkaar'. Dat speelt een mondiale rol en is door Gerda ook daadwerkelijk in haar vak en in haar opleiding aan den lijve ondervonden. Met name de digitalisering speelt in de wereld van boekerijen, uitgevers en publicaties, een grote en veranderende rol op allerlei terreinen. Dat was in die wereld een revolutie, vergelijkbaar met de uitvinding van de boekdrukkunst in de zestiende eeuw. Dat heeft veel andere en nieuwe eisen aan de opleiding tot bibliothecaris gesteld.

..., digitalisering speelt een grote en veranderende rol...

Gerda: De digitalisering nam natuurlijk een grote vlucht. Dat betekende bijvoorbeeld dat je nog meer dan voorheen moest nadenken over hoe je de juiste informatie op de juiste plaats krijgt (ruimte-aspect). En vooral ook de vraag (hoe actueel in de huidige discussie over fake news en nepaccounts): Hoe kun je goede en slechte info van elkaar onderscheiden (tijdsaspect). In de printwereld, bij boeken maar ook bij tijdschriften en kranten zit altijd een redacteur die een controlerende rol heeft. Op internet ontbreekt die rol. Dat betekent dat er geen controle is over de informatie die erop wordt gezet. Het ontbreekt daarmee aan gemeenschappelijke normen, die tot dan toe golden. En daar moeten studenten natuurlijk wel gevoelig voor worden gemaakt en instrumenten in handen krijgen waarmee ze zich daarover een oordeel kunnen vormen.

Hoewel de bezigheden van Lise totaal anders waren dan die van Gerda, heeft die internationale oriëntatie hun beider werk over en weer beïnvloed.

Gerda: De internationale kant van mijn werk spoorde natuurlijk heel mooi met de

internationale kant van wat Lise deed. Niet eens zozeer wat de leer van Rosenstock-Huessy aangaat, want daar had ik geen tijd voor en daarvoor was Rosenstock-Huessy ook veel te moeilijk. Ik had gewoon geen tijd om dat allemaal te lezen. Ik moest naast mijn werk vooral mijn eigen vak bijhouden. Maar de mensen met wie ik via Lise te maken kreeg, verbreedden mijn blik en daardoor kreeg ik ook een andere kijk op mijn eigen werk.

Jan: Je deed veel meer dan een doorsnee docent. Je zat eerder in een coördinerende rol waarin je naar buiten moest kijken ook naar de internationale ontwikkelingen rond dat beroep, die je vervolgens moet vertalen naar de binnenkant van je opleiding.

Gerda: Wat ik vooral heb meegekregen was dat je niet geïsoleerd moet werken. Dit in tegenstelling tot veel leidinggevendenden die onderling elkaar de loef proberen af te steken, heb ik toch wel geleerd dat dat eerder belemmerend werkt dan bevorderend. Je had ook met studenten te maken en dat was/is een heel eigen laag in m'n werk. De ouderejaars studenten die op buitenlandse stages gingen kwamen heel volwassen terug. Dat was prachtig om te zien.

Opleidingen staan voor de taak zich af te stemmen op de spanning tussen hun bestaande onderwijsprogramma's en de eisen die van buiten (studenten, overheid, samenleving etc.) aan hen worden gesteld. Bovendien moeten studenten in staat gesteld worden om zich voor te bereiden op hun toekomst. Het contact docent-student is daarin een heel 'eigen laag'. Zij bevinden zich op de tijdsas van (hun) verleden naar (hun) toekomst. Hij /zij (de docent) representeert het verleden en 'leads one step from behind'.

Lise heeft een heel andere ontwikkeling doorgemaakt. Zijn theologiestudie is al van jongs af aan een gegeven voor hem. Op negenjarige leeftijd ervaart hij het al als zijn roeping. Lise gebruikt daarvoor dit archaische woord. Hij voelde zich letterlijk geroepen tot dat ambt. Hij moest Jezus volgen.

Lise: Ik moet iets hebben gehoord. Wat dat precies was weet ik niet meer. Maar ik moest die kant op. Het was in zoverre niet vreemd dat de Kerk en alles wat daarmee samenhang wel een belangrijke rol speelde in het gezin van der Molen.

Jan: Kwam het dan misschien omdat vader van der Molen ook predikant was?

Hij deed in twee jaar (...) wat anderen in vijf jaar deden.

Lise: Nee; mijn vader was toen handarbeider. Hij was nog helemaal geen dominee. Hij ging pas op latere leeftijd studeren in Utrecht. En dat deed hij met veel succes. Z'n medestudenten verbaasden

zich erover. Hij deed in twee jaar studie waar anderen vijf jaar over doen.

In den beginne

Twee heel verschillende mensen afkomstig uit twee heel verschillende streken, met twee heel verschillende achtergronden en dito loopbanen. Ook twee heel verschillende interesses. Waar en hoe zijn die paden elkaar gekruist?

Gerda: Dat was in Overijssel, via het jeugdwerk. Ik woonde toen in Zwolle. Ik werkte bij de provinciale bibliotheekcentrale in Overijssel. En we kwamen elkaar tegen bij het Christelijk Jongerenverbond. (CJV). Het was rond de organisatie van jongerendagen. Lise, inmiddels sinds 1964 werkzaam als predikant van de Vrij Evangelische Gemeente te Nijverdal, hield toen op de eerste jongerendag die plaatsvond in Ommen een toespraak met de titel; Een, Twee, Drie in Godsnaam.

Gerda kwam in het jeugdwerk terecht omdat in haar geboortedorp niet zoveel gebeurde. Maar er was wel een CJV-groep. En daar werd toen gevraagd wie er naar het provinciaal overleg wilde, want provinciaal 'was er iets'. Dat was trouwens ook in Nijverdal. 'Voor ik het wist zat ik erin', herinnert Gerda zich.

Het jeugdwerk in het Nederland van die tijd (jaren '60) was nog sterk verzuild. Maar ook waren er al duidelijk ontwikkelingen die erop wezen dat het Nederland van na de oorlog bezig was te veranderen. Nozems, brommers en in Amsterdam de Provobeweging, protesten tegen de Vietnamoorlog, de eisen van democratisering (Maagdenhuisbezetting) en individualisering, maakten dat jongeren niet automatisch het kerkelijk pad van hun ouders zouden gaan volgen. Dat bracht nieuwe vragen met zich mee voor het pastoraat. Ook Lise kreeg daarmee te maken. Op de vraag wat zijn betrokkenheid was bij het jongerenwerk zegt hij:

Lise: Nou ja; als jong predikant moest ik tijd besteden aan het jongerenwerk. In dat provinciale jongerenwerk, waar ik deel van uitmaakte, vonden wij dat we het op een nieuwe leest moesten schoeien. Voor de jongerendag in Ommen heb ik toen een inleiding gehouden (1964). Het thema van die jongerendag was ontwikkelingssamenwerking. Daar probeerden we echt een nieuw toekomstperspectief neer te zetten. Toen kwamen Gerda en ik elkaar dus tegen.

Lise vervolgt: Dat de catechese op een andere manier georganiseerd moest worden was me wel duidelijk. De vraag was hoe je toegang kreeg tot de belevingswereld van jongeren was nadrukkelijk aan de orde. En daar heb ik ook wel dingen voor in beweging gekregen.

Het ging ook om heel praktische dingen; hoe moeten we zitten? Hoe moet je vragen stellen aan jongeren. Want de meesten hadden toch wel een hekel aan het voorbeeld van de catechisatie. En als jong predikant was ik vurig genoeg om dat jeugdwerk opnieuw gestalte te willen geven. Daar heb ik toen ook voorstellen voor gedaan aan de kerkenraad, onder andere voor het houden van jeugdkampen en die onder te brengen bij de catechese. Dan zou ik in twee weken doen, waar ik anders een heel jaar voor nodig zou hebben, zei ik. Helaas vond de toenmalige kerkenraad dat geen goed plan. Toch organiseerde ik jeugdkampen. En met succes. Degenen die megingen kwamen heel enthousiast terug. Achter die jeugdkampen zat in ieder geval de intentie om meer aan te sluiten bij de belevingswereld en de behoeften van de jongeren: 'We teach them wrong', was de titel van een boekje dat ik in die tijd tegenkwam; 'We leren hen verkeerd'. In dat boekje werden tips gegeven hoe je te werk kon gaan. Met die jeugdkampen was de kerkenraad wel blij.

Gerda kreeg van al die perikelen rond het jeugdwerk in Nijverdal wel iets mee, maar lang niet alles. Zij zat meer in Amsterdam dan in Nijverdal en was toen nog bezig met haar studie. Bovendien liep de periode 'Nijverdal' ten einde. Lise's intentie was destijds 'Het zoeken naar het experiment der gemeenschap.' Naar nieuwe vormen van gemeente-zijn zoeken. En dat botste met een collega en een aantal gemeenteleden. Dat verliep zodanig dat Lise de conclusie trok: dan kan ik hier niet meer blijven.

En zo gebeurde het dat ze besloten de rollen te veranderen. Lise zou gaan promoveren, terwijl Gerda haar loopbaan vervolgde.

..., veel te danken aan de Vrij Evangelische Gemeente

Lise over het vertrek uit Nijverdal: Dat vond ik wel jammer want ik had ook heel veel te danken aan de Vrij Evangelische Gemeente en dat wilde ik ook wel laten zien. Maar op een gegeven ogenblik gaat het niet meer.

Taal en tijd

De aspiraties van Lise (een nieuwe manier van gemeente zijn zoeken) en de conflicten die erdoor ontstonden, hebben beide van doen met de taal en de tijd. Vanaf het begin heeft Lise voor die thema's belangstelling

gehad. Van zijn docent Hans Hoekendijk¹ kreeg Lise te horen dat hij met zijn vraagstellingen omtrent de tijd vooral bij Rosenstock-Huessy moest zijn. Meer dan bij de genoemde filosofen is bij Rosenstock-Huessy te vinden dat ons zelfbesef is geworteld in de taal.

Lise: Nou, mijn doctoraalscriptie gaat over de uitlegkunde /hermeneutiek van geschriften. Vooral van Bijbelse geschriften. In de geschiedenis daarvan vindt een clash plaats tussen de klok(kentijd) om de tijd te ordenen en hoe daarvòòr met de tijd werd omgegaan. En hoe die objectivering van de tijd en de ermee samenhangende ontwikkeling van de natuurwetenschappen het wereldbeeld gingen bepalen en we een oriëntering kregen waarin tijd hoe langer hoe meer een mechanische interpretatie krijgt. In de middeleeuwen zou dan veel meer een cyclische tijdsbeleving hebben gegolden tegenover in onze de klokkentijd, maar in absolute zin is dat toch ook niet waar. Wanneer je de delen van 'Out of Revolution' leest over de pausrevolutie kun je er toch niet om heen dat daar de **geleding van de tijd** eveneens tot uitdrukking komt en dat mensen ook toen niet leefden in een voortdurende herhaling.

Jan: Was die belangstelling voor de tijd vooral een studieuze vraag of was er ook sprake van een existentiële kant?

Lise: Ja, ik kwam uit de Vrij Evangelische gemeente en waar zit 'm dat dan in. Ze waren tegen de gereformeerden en tegen de vrijzinnigen. En wanneer je de positie van de Evangelische Gemeenten hierin wilt begrijpen, moet je in de geschiedenis duiken. En vooral op het vlak van de dogmatiek zie je dan hoe de overlevering plaatsvindt. Maar niet alleen in dit opzicht, want waar je je ook wendt of keert, overal kom je de vraag tegen hoe de **tijd is geleed** en hoe we *zelf* de tijd binnen treden. In de grond van de zaak treedt de mens de tijd binnen.² ***Daarmee treed je tegelijkertijd de taal binnen en krijg je geschiedenis.***

De geleding van de tijd. Deze fraaie uitdrukking geeft weer dat mensen en het mensengeslacht in epochen, tijdseenheden, perioden of tijdperken, leven. Verschillende tijdsperioden wisselen elkaar af, zoals ook in de Pausrevolutie het geval was, waarin het ging om de vraag of de Keizer in geloofszaken het voor het zeggen had, of de Kerk (de Paus) zelf. Paus Gregorius VII koos toen een positie diametraal tegenover de orden en gewoonten van die tijd in namelijk dat de Keizer de Paus aanstelde. De vorsten -in zijn kielzorg- -bepaalden evenzo ook wie als priester, bisschop of abt werden bevestigd of ook; wie uit deze ambten ontzet werden. Paus Gregorius VII protesteerde tegen deze suprematie van de...

¹ Hoekendijk (1938 - 1975). Oecomenicus en zendingshoogleraar

² In Twente (waar Gerda vandaan komt) is deze notie nog bewaard gebleven in de taal. Als iemand sterft, zeggen ze daar: hij treedt uit de tijd.

Als je theologie studeert kom je ook de Godsdienstgeschiedenis tegen met vragen als: wat is het Hindoeïsme, wat is het Boeddhisme, maar ook de vraag: wat stelt de Islam voor? Het gaat in de ontwikkeling van de tijd om dit soort taalhorizonten die opengaan. Dat zijn eigenlijk de onderwerpen waarop je in moet gaan, omdat het manieren zijn waarop de mensen de tijd zijn binnengetreden.

..., wereldlijke overheid over de geestelijke overheid, de Kerk. Hij haalde daarmee een andere toekomst binnen en leefde deze ook, tegen alle protesten in en gaf daarmee het Pauschap een vorm die we nu nog steeds kennen.

Deze geleding waarin een nieuwe tijd niet alleen maar voortkomt uit een voorbije tijd, maar juist binnengehaald wordt door geloof in een nieuwe toekomst. Binnentreden in de tijd is binnentreden in deze voortdurende vaak/soms spanningsvolle verhoudingen, het leren van een taal en een nieuwe taal in weerwil van een oude taal, dat is wat ons vormt, naar binnen en naar buiten. Zo

Die verschillende tijden kom je ook tegen wanneer je het werk van Eugen leest. Je moet liefst zijn teksten in verschillende fasen van je leven lezen. En later nog eens weer. En als ik dat doe, dan is het soms/vaak alsof ik het helemaal opnieuw lees. Je leest het alsof je het nog nooit goed gelezen hebt. Telkens is het anders als ik hem lees. Daarmee blijf ik bezig, maar daarin kom je ook elkaar (*als lezer en schrijver*) tegen. En daar kom ik ook niet weer van af.

Lise: In alle vakken van de theologie kom je de geschiedenis tegen. In mijn doctoraalscriptie gaat het over de vraag, hoe om te gaan met de theologie van Bultmann³ die zich op Heidegger beroept. En dan kom je al die verschillende kerkgemeenschappen tegen. Hoekendijk gaf ook vergelijkende kerkenkunde. Het ontstaan ervan heeft alles te maken met tijden en opvattingen. Na de Reformatie ontstaat het Piëtisme waar wij op onze beurt uit voortkomen. We zijn er onderdeel van net als het Leger des Heils. Je kunt ook wijzen op Harold Berman⁴, rechtshistoricus, Professor aan Harvard, leerling van Rosenstock-Huessy en een episcopalist. Die beschrijft de hele Europese rechtsgeschiedenis. Allemaal dezelfde soort bewegingen eigenlijk, maar die met elkaar wel de gang van de geschiedenis blootleggen. Daar is een ontwikkeling in te

---

³ Bultmann (1884 – 1976) is als theoloog bekend geworden van zijn opvatting over de ‘Entmythologisierung’. De Bijbel hanteert een mythische taal naar zijn opvatting, die voor het moderne rationale denken niet meer acceptabel is.

Daarvan moet volgens hem worden afgezien. Daarmee is hij echter niet zomaar in te delen in het kamp van de vrijzinnigen. Eerder tracht hij duidelijk te maken dat de boodschap van o.a. het Nieuwe Testament gevat is in termen van het toenmalige wereldbeeld, maar dat daarin een boodschap voor het leven is vervat. Daarin spelen woorden als genade, vergeving een centrale rol.

⁴ Harold Berman was een leerling van Rosenstock-Huessy. Hij was evenals Rosenstock-Huessy rechtshistoricus en doceerde aan Harvard. Zijn boeken *Law and Revolution* zijn baanbrekend. De eerste westerse vergelijkende rechtsgeschiedenis is door hem geschreven.

zien van verschillende talen en tijden die hoe langer hoe meer op elkaar betrokken worden. In een proces waarbij de ene tijd uit de vorige voortkomt en er tegelijkertijd een voorlopig laatste antwoord op is.

Eugen wijst erop dat dat we in ons geschiedenisbewustzijn niet verder kunnen gaan dan de stammen. Over wat daarvoor is geweest kunnen we wel wat bedenken, maar daarvan hebben we geen bronnen. Ook wij moderne mensen kennen uit eigen ervaring slechts zeven⁵ generaties, net als de stam: overgrootouders, grootouders, ouders, wijzelf, onze kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen. Vanaf het moment dat mensen zich in stammen organiseerden, hebben we dus geschiedenisbewustzijn en sinds Israël ook het besef dat we verantwoordelijkheid hebben voor wie na ons komen. En ja waar kijk je naar om in de richting van de toekomst? Wel, naar alle bondgenoten die je kunt krijgen. Voor je eigen leven is er dan weer de selectie waar ben ik op uit en wie vallen me ten deel. En de meesten vallen je ten deel. Ik heb helemaal niet zoveel hoeven zoeken. En als je dan vraagt wat is de Providentia Dei: nou dit zo ongeveer. 'God zal erin voorzien' dat is al zo bij Izaäk. Maar dat betekent: God zorgt. Dat wil zeggen dat we al een besef hebben van een toekomst waarin het zorgen voor het elkaar en voor de dingen van ons gevraagd wordt. Dat is een feminiene verantwoordelijkheid die ons mensen eigen geworden is. Maar deze zorg is het terrein van vrouwen, die het veel meer hebben dan wat ik daarvan bij mezelf zie. Dat vind ik ook bij Gerda en bij mijn moeder.

Lise praat hier wat nadenkend en associatief. Wat Rosenstock-Huessy schrijft over de tijd, de geschiedenis, is te verknopen met en te vertalen naar zijn eigen concrete ervaringen uit het dagelijks leven. Het maakt duidelijk dat hij niet een feitenrelaas geeft, maar bezig is zijn leven samen met Gerda een zekere duiding te geven. Je doet mee aan de taal of niet.

God zorgt: De onvoorzienbaarheid van de toekomst laat ons paradoxaal genoeg, wel de marsrichting zien waar we ons in bewegen, maar we hoeven daarom nog niet te weten wat het volgende ogenblik ons brengt. Hoe echter in dit voorafgaande (proces) ons tijdstip is bepaald, daaraan mogen wij het stempel van onze eigen naam geven.

Lise: De zorg voor wat achter ons ligt en de zorg voor wat komende is, ook in de zin van volgende generaties, maakt duidelijk wat nu moet gebeuren en dat wij aan de Providentia Dei moeten overlaten wat de vruchten daarvan zullen zijn, maar ook dat het Gods vruchten zullen zijn.

---

⁵ Aldus ook Rosenstock-Huessy in *Universal History* 1954. Voor de stam is de stamvader, de held uit vervlogen tijden het richtsnoer voor het handelen, Abraham, de stamvader van Israël laat Izaäk vrij tot zijn eigen relatie met God en zo ook Jacob.

De breuk

Met 'de breuk' is de periode van overspannenheid bedoeld die Lise doormaakte van 1989 tot 1993. Die periode was een echte crisis in het leven van Lise en Gerda. Het is te merken dat Lise daar met een huivering aan terugdenkt. 'Ik heb nooit harder en meer gebeden dan toen', zegt hij. Een insnijdende ervaring was het. De ervaring van totale zinloosheid.

Wilmy: Als je bidt structureer je je verlangens, je geeft ze taal. Toen ik dat las bij Rosenstock-Huessy was dat voor mij een aha-Erlebnis. Hoe is dat voor jou?

Lise: ..., nou, dat was het ook. Maar het was ook en vooral een de profundis. Ik was ten prooi aan een sprakeloosheid een wanhoop zonder vergelijk, zonder oriëntatie. Ik moest daarna bij wijze van spreken, opnieuw leren spreken.

En natuurlijk, Het is van belang dat je verlangens woorden krijgen. Bidden is daarom van belang. Mensen die niet kunnen bidden hebben hun toekomst verloren. Die notie heb ik gevonden bij Hans Ehrenberg. Het is het articuleren van je verlangens. Wanneer je je verlangens geen woorden krijgen, hoe kunnen we elkàar dan nog wat vragen...

Uit deze laatste opmerking blijkt wat Lise belangrijk vindt. Bidden is niet alleen een theologisch begrip waarvan je studie kunt maken. Hij verbindt het onmiddellijk met iets dat veel ouder en veel belangrijker is, het doorbreken van je isolement: het vragen kunnen stellen aan anderen. Het niet opgesloten blijven in je eigen streven, je eigen ambities en je eigen taal, is voor Lise een opdracht.

Tegen de achtergrond van de titel die dit interview mee kreeg, is het bijzonder hoe het doorbreken van het isolement zowel door Lise als Gerda als een belangrijk gegeven wordt benoemd. De herinnering aan de diepte van de depressie van Lise klinkt daarin duidelijk door.

Studeren heeft ook altijd die connotatie gehad. Het ontdekken van wat telt en helpt. Eigenlijk zit daarin het oorspronkelijke 'ja', dat een werkelijk leven ontsluit. 'May all my words be prayer', zei Eugen op de vraag ooit of hij nog wel bad. Dat elk woord een gebed mag zijn. In Rosenstock-Huessy vindt Lise een articulatie van wat hij zelf altijd al in zich meedroeg. Er moet iets zijn en niet niets.

Toen de crisis kwam was Lise 'halverwege Rosenstock-Huessy', zegt hij. Een tijdsaanduiding die laat zien hoe groot het belang van Rosenstock-Huessy's werk voor hem was en is. Deze crisis overkwam mij zegt Lise.

En na drie jaar was het over. Een verklaring daarvoor is er niet. Je krijgt een nieuwe verantwoordelijkheid en daarmee een nieuw leven.

Je leven verloopt in fasen die telkens stuklopen', merkt **Wilmy** op. 'Je carrière in Nijverdal loopt stuk, je voorgenomen promotie ging de mist in. Daarna ben je begonnen aan je bibliografie en toen dat klaar was raakte je overspannen. Telkens een punt achter een tot dan toe enthousiast ingeslagen weg. Dat is telkens een nieuw sterfproces. Je gaat dood aan een oud leven, en dan sta je in een nieuwe werkelijkheid weer op, als je de wanhoop die ermee gepaard gaat te boven komt tenminste'.

Lise: Dat bezig-zijn met Rosenstock-Huessy zal wel blijven. Niet dat hij een heilige was, dat was hij niet. Dat wilde hij ook niet. Maar hij is wel de personificatie van de wending tot het derde millennium. Van veel mensen tot een mensheid. Hij bracht het meest eigene van ons mensen en van ons samenleven tot uitdrukking. Wie daar niet tegen kan, valt af. Er vindt dan toch zoiets plaats als een uitverkiezing. Dat voltrekt zich aan je.

Een poosje later blijkt ook, hoe diep Lise die crisis ervaren heeft. En blijkt nogmaals hoe groot het gewicht en het belang van Eugen Rosenstock-Huessy voor hem is.

Lise: In 1968 kocht ik het boek 'Des Christen Zukunft' dat ik pas 5 jaar later las. Een 'life-saving book' heb ik het genoemd en het was tevens de intree tot een geheel nieuwe levensloop."

Een ander moment waaruit het 'life-saving karakter' blijkt van het werk van Rosenstock-Huessy voor Lise, komt naar voren in een gesprek dat hij had met Freya von Moltke, de levensgezellin van Rosenstock-Huessy. Zij vroeg hem ooit: 'Wie kamen Sie eigentlich zu Rosenstock-Huessy?' Wat Lise daarop precies zei staat hem nog duidelijk voor de geest. 'Ik was even stil en toen viel uit mijn mond: 'Aber er hat mich zuerst heilen müssen'".

Jan: Die spanning tussen concrete gebeurtenissen en je studie theologie, waarin je met veel abstracties te maken hebt, zijn dat niet heel verschillende werelden? Zijn die überhaupt met elkaar te verknopen?

Lise: in verschillende milieus doe je ook verschillende verhalen op. En daar gaat het om. In verschillende verhalen van mensen, ook van die vrouwen die destijds dezelfde ervaringen hadden als ik in het verzorgen van de kinderen en de huizen waarin ze woonden, komt je leven tot uitdrukking. In die jaren hoorde je bijvoorbeeld nogal vaak over de anti-autoritaire opvoeding. Kinderen zouden zich vooral in alle vrijheid

moeten ontwikkelen, zonder ingrepen van buitenaf. Opvoeden gaat niet alleen over wat je feitelijk doet, maar ook om het verhaal dat je erover vertelt.

Wel, als Diede haar vingertje in de gasvlam wilde steken dan schreeuw ik van angst; Oooh niet doen! Dan ben ik zeg maar, autoritair hoor. In het gebod zit die kreet van angst, dat het met ons misgaat. De geboden zijn daarom tegelijk aanwijzingen van de liefde. De liefde heeft een streng gebod, want anders gaat het mis met ons. Alle geboden hebben deze klank. Waar begint het mee: Ik ben de Heere uw God die u uit uw diensthuis heeft uitgeleid. En dan komen de geboden. Dat zijn de paaltjes langs de weg. Die helpen om koers te houden. Wat je feitelijk doet, of wat feitelijk en concreet gebeurt, heeft op deze manier alles te maken met die zogenaamde abstracties van de theologie.

Onze ervaring van de geboden van onze vaders en moeders, komen zo wel heel dicht bij de geboden van God te liggen. Alsof daar een zielsverwantschap te vinden is.

Dat is allemaal wel wat optimistisch gedacht en het is zeker geen automatisme dat God en mens samenspreken. Niet alle geboden worden uit liefde gegeven. Eigenbelang, onbegrepen eigenbelang kunnen daar een rol in spelen en zelfs de boventoon voeren. Gelijktijdigheid en ongelijktijdigheid lijken ook hier weer woorden die van belang zijn.

Gelijktijdigheid tussen mensen, man en vrouw, generaties zijn geen automatismen. Lise en Gerda kennen dat uit hun eigen leven. Lise wilde bij tijd en wijle wel eens wat kwijt over Rosenstock-Huessy, maar Gerda kon daar niet altijd voor open staan.

Gerda: het betekende voor mij dat ik vooral moest luisteren en dat het niet tot een wederkerig gesprek kon komen. Tijd, plaats en omstandigheden leenden zich daar niet altijd toe.

Jan: Dus daar hadden jullie toch ook verschillende werelden, wat ik me goed kan voorstellen.

Gerda: Lise kan ook heel erg in zijn eigen wereld leven. Hij zit dan in z'n hoofd, bezig met zijn verhalen en zijn teksten, en vertelt daarvan, maar vergeet daarmee dat degene die tegenover hem zit daar op dat moment niet aan toe is. Wie te veel in zijn eigen hoofd zit, heeft niet in beeld waar de ander zich ophoudt. Die is dan gewoon niet in beeld. En dat botst.

Gerda vervolgt: Nu had ik ook wel m'n eigen zaken natuurlijk, thuis de dingen bij fietsen en mijn baan was ook geen werk van negen tot vijf. Dat ging gewoon niet en zo zit ik ook niet elkaar. Niet voor niets vroegen

me nog steeds voor allerlei projecten na mijn pensionering. Dat heb ik nog drie jaar gedaan.

Jan: Ja? Ben je een reguleur?

Lise (zachtjes en met een twinkeling in zijn ogen): Jaaaah,

Gerda (gedecideerd) : Jawel.

Jan: Je ziet snel hoe processen praktisch in elkaar gestoken moeten worden?

Gerda: Ja, ik denk dat ik daar aardig goed in ben geworden. Dat heb ik wel geleerd in de loop van de tijd. Al doende eigenlijk. In het jeugdwerk was dat ook al aan de orde natuurlijk hè? Je moest wel het draaiboek in orde hebben.

Lise (trots): We hadden op de jongeren dag prof. Oberman en ik zie nog hoe Professor Oberman aan de hand van Gerda naar de plek gedirigeerd werd waar hij moest zijn. Dat is Gerda.

Jan: Lise noemt die verschillen ongelijktijdigheid. Maar je bent toch ook wel wat in het jargon van Rosenstock-Huessy een beetje ingevoerd?

Gerda: Een beetje. Ja, een beetje. Ik vind hem echt heel moeilijk. Tot nu toe heb ik nooit de tijd of de rust opgebracht om hem goed te gaan lezen. Het blijven te veel losse stukken daardoor. Wat me vooral bijblijft zijn alle verhalen over het kruis de werkelijkheid. Het buiten en binnen van de wereld en de toekomst en het verleden. De wisselwerking daartussen.

Wilmy: heb je veel gehad aan die indeling?

Gerda: Ja, dat oriënteert je wel. Maar het brede intellectuele inzicht in het werk van Rosenstock-Huessy, zoals ik al zei, dat heb ik niet. Ik zou dat wel willen, maar zoals gezegd, dat ik tot dusver niet echt gelukt. Het blijven voor mij veel losse stukken.

Het lezen van Rosenstock-Huessy Het Kruis van de Werkelijkheid en het musische

Voor wie zich met Eugen Rosenstock-Huessy bemoeit, is het Kruis van de Werkelijkheid een bekend beeld dat overal in zijn werk opduikt. Al vanaf dec. 1915 tot eind van 1916 in zijn correspondentie met Franz

Rosenzweig schrijft hij zijn Sankt Georgsreden. Sankt Georg; Dat is de drakendoder. Welke draak wordt gedood dan? Vooral de draak van het abstracte denken. Daar vinden zijn eerste oefeningen plaats met een nieuwe systematisering überhaupt van wetenschap bedrijven. Er kan niet eerder een systeem zijn dan wanneer mensen samen hebben gezeten. Daar moet je het ook toe terug kunnen brengen. En dat kan zo is zijn ontdekking: Wat was het? Hoe was het? Waar kwam het vandaan? Wat was het resultaat? Zonder die vier hoeken kun je niet met elkaar spreken wanneer je wilt zeggen wat er aan de hand is. Dat is een rol gaan spelen in de vormgeving van al zijn teksten. Alle dingen, alle mensen, groepen, samenlevingen, hebben een binnen, een buiten, een verleden en een toekomst. Deze laatste heeft het primaat over de andere drie. Uit het Gebod, de imperatief, die gegeven is krijgt ons verleden, ons binnen en buiten een zin en een richting aangereikt die ons integreert tot mensen, die nieuwe tijden en nieuwe ruimten kunnen scheppen. Het kruis moet zich inschrijven in onze manier van leven, in het leven en de tijden van de gemeenschappen. In elke generatie moet een wending plaatsvinden om in leven te blijven. Dat is een universeel gegeven en niet alleen christelijk.

Lise vervolgt: De afkomst van Rosenstock-Huessy is Joods evenals zijn vriend Rosenzweig. Maar zijn eigen toekomst blijft daar niet. Die ligt in het Christendom. Maar de inzichten die hij ten aanzien van het Christendom ontwikkelt komen mede voort uit zijn Joodse achtergrond.

Ook bij Franz Rosenzweig is er een 'kruis der werkelijkheid'.

Na het zogenaamde Nachtgespräch tussen Rosenstock-Huessy en Rosenzweig in juli 1913⁶, werd Rosenzweig er bijna toe gebracht om Christen te worden. Latere overwegingen brachten hem ertoe uiteindelijk toch Jood te blijven.

Lise: Als ik Rosenzweig goed heb gelezen dan vindt hij het voor zijn Joodse stam van belang om Eugens leer daar uit te dragen. Want zijn missie is zijn Joodse stam met deze inzichten in aanraking te brengen. Er is namelijk ook een 'kruis-der-werkelijkheid-denken' bij Franz Rosenzweig.⁷ Dat is ook de manier waarop hij zijn boek over Jehudi Halevi⁸ heeft geschreven. Dat heeft vier afdelingen, Gott, Mensch, Volk, Zion. Daar dus ook weer een vierslag. Vandaar ook dat Sion het einde is van alle geschiedenis bij Franz Rosenzweig. Ook in de Stern. Maar dat merkt bijna niemand op.

---

⁶ Het relaas is te vinden in *Judaism despite Christianity*, Eugen Rosenstock-Huessy 1968

⁷ Franz Rosenzweig, *Stern der Erlösung*

⁸ Franz Rosenzweig,

'Dat kan ook niet', zegt **Wilmy**. Je moet ook over een bepaald denkkader kunnen beschikken om dat te kunnen opmerken.

Lise gaat echter onverstoort verder: Ook in z'n (Rosenzweigs) annotaties bij het Halevi boek komt hij hier heel veel op terug. Dat boek is in twee edities uitgekomen. Het is een commentaar eigenlijk op Jehudi Halevi. Toen had Rosenzweig al die Amyotrofe Laterale Sclerose. Een verlamming van alle spieren. Men heeft zich erover verbaasd dat hij nog zolang geleefd en gewerkt heeft.

Lise vervolgt: Een van de dingen die een rol spelen bij het lezen van Rosenstock-Huessy is dat je bij het lezen zijn stem moet 'horen'. Hij schrijft musisch. Dat zegt hijzelf ook. Het komt in vieren. Eigenlijk moet je niet zeggen 'vierslag', maar 'vierklank'. Om een voorbeeld te noemen:

1. Waar komt de groep vandaan?
2. Waar ging het om? Wat is het drukpunt?
3. Hoe komt dat over...?
4. Wat bracht het in beweging.

En natuurlijk ook; welke stemmen klinken er omheen? En hoe komt het verhaal er dan uit te zien? En is er ook een conclusie aan te verbinden.

Jan: Eigenlijk een heel reflectieve manier van schrijven.

Lise: En dan verschillen die verhoudingen ook nog weer. Het kan van 1 naar 2, en van 3 naar 4, maar het kan ook nog weer terug in andere verhoudingen. Het is een dynamisch geheel, geen vastliggend stramien.

Voor dat je dat een beetje doorhebt is er al aardig wat tijd aan besteed. Ja, ik kan dat niet hoor, zo schrijven op die manier.

Lise: Het maakt ook dat de boog (overgang) van begin naar een volgend stuk moeilijk te vinden is. Je moet op z'n minst de hele compositie van een artikel twee keer tot je nemen. Als je zelf de ruimte hebt gevonden van '..., zo moet je ongeveer ernaar luisteren...', dan helpt het al. Dan heb je niet meer zozeer de tegenstand van 'waar zijn we nu ineens beland', een ervaring die veel mensen hebben bij het lezen van Rosenstock-Huessy.

Wilmy: Er zijn veel mensen die natuurlijk proberen om wat ze van Rosenstock-Huussy lezen, in te passen in hun bestaande systematiek.

Lise: ..., en juist dat wordt dan verstoord. Als je een beetje associatief bent ingesteld dan lukt het al een stuk beter.

Wilmy: Het doet mij ook denken aan wat Bas daarover schreef in 'Als God stukloopt. Je begint ergens aan, je gaat een eindweegs en het loopt stuk...

Lise: Jaaah, maar we kunnen elkaar troosten want Eugen Rosenstock-Huussy wist het op het eind van z'n leven soms ook zelf niet meer. Bas las hem dan voor uit zijn eigen werk en dan vroeg hij: Wer hat den das geschrieben? En dan antwoordde Bas: Du! En Eugen dan weer: Und das liest man nicht?

Jan: Vond hij dat jammer?

Lise: Ja, hij was verrast en hij vond het natuurlijk ook jammer.

Heil en onheil

Lise: Ach, je hoeft maar het slothoofdstuk van de Soziologie te lezen. Daar heeft hij het over de waan en de sluier en over het verborgen laten en het opnieuw verbergen wat zich al aandient. Dat hoort allemaal bij het proces. Het nieuwe moet ook deze sluier hebben en dit geheim koesteren. Het kan pas aan het licht treden wanneer het juiste moment daar is. Je moet daar niet zo treurig over zijn, want op geen enkele andere manier kun je vruchtbaar zijn. Elke vrouw die een kind gebaard heeft zou dat moeten weten. Onze dochter Diede vertelt over haar zwangerschap bijvoorbeeld, hoe dankbaar ze is dat ze dit kind krijgt. En hoe die dankbaarheid bij een heleboel vrouwen verstoord wordt door heel veel ongemakken. Ook op die manier word je geboren uit de verborgenheid. En dat is moeilijk te vertellen, zo zegt onze dochter tegen mij dat wij mannen dat nooit meemaken. Ja, van terzijde maken wij dat mee, voor zover wij daarover kunnen vertellen.

Dat verbergen en openbaar-worden, hoort ook allemaal bij de wendingen van het leven van de enkeling en zijn verbanden. Steeds weer zijn het barensweeën van een nieuwe tijd. Hoe kunnen we oorlog, revolutie, anarchie en decadentie leefbaar maken, overwinnen of zelfs afschaffen. Hoe kunnen we zorgen (daar heb je dat woord weer) dat wie na ons komen verder kunnen?

Wilmy: we leven nu in een tijd waarin alles gelijktijdig aanwezig is rondom ons en we hebben nog geen wegen gevonden om te synchroniseren. Terwijl het van alle kanten je huiskamer binnenkomt: Poetin, Erdogan, Trump.

Lise: Het is wel gevaarlijker dan het ooit geweest is. De vernietigingsmogelijkheden die wij hebben zijn natuurlijk wel wat groter dan de mogelijkheden die de stam had. Toen bestreden ze mekaar ook en sneden ze elkaar de kop af. Koppensnellen was de grote opdracht voor de mannen. Alle mannen waren krijger en de vrouw moest alle werk doen.

En nu hebben we die enorme bommen. En waar blijven we ... Het is voor het eerste in de geschiedenis dat we onszelf kunnen vernietigen.

Wilmy: En dus wordt het zo belangrijk dat er meer aandacht komt voor binnenwerelden volgens de wetten van de sociale grammatica. Mensen worden eigenlijk alleen maar als 'ik' (1=1) of als 'stofje in het grote geheel' (1=oneindig) opgemerkt, dus heel ruimtelijk. Hoe uit al die kapotgeslagen gemeenschappen nieuwe moeten groeien waar ruimte komt voor de wederkerigheid der partners (1=2), of het deel uitmaken van een groep (1=3) waarmee gemeenschappen worden gevormd is de opdracht.

Lise: ..., dus elkaar bemoedigen en aandacht schenken en daar vormen voor te vinden is ontzettend belangrijk om te voorkomen dat iedereen in paniek raakt of in eenzaamheid dreigt om te komen. Eugen heeft in voordrachten in Amerika ook geweldig veel aandacht gegeven aan de ziekte van de eenzaamheid waardoor heel veel mensen in Asylums worden opgenomen.

In verband daarmee is het Gesetz der Technik, dat is al in 1952 (herhaald in 1961) geformuleerd in Darmstadt door Eugen Rosenstock-Huessy, van het grootste belang. Iedereen is eraan voorbijgegaan en door de digitalisering is die problematiek nog verhevigd.

En zo noemt Lise ineens een praktische consequentie:

Lise: Zo willen mensen dat ik ook in LinkedIn moet.

Gerda: Nee; LinkedIn wil dat.

Lise: ja..., die wil dat, de mensen niet, maar de mensen achter die machine. Ja, en mijn dochter verschijnt erin en mijn zoon en Otto verschijnt erin en Paula uit Amerika, en ik zeg: Dat wil ik niet. Ik wil niet in die gevangenis. Deze mensen kennen mij al, maar het helpt niet.

Jan: In de crisis zit ook nog weer de mogelijkheid van een nieuwe toekomst. Het geheugen is profetisch (...) Ik voeg in mijn geheugen dat in, waarvan ik hoop dat het later tot leven komt.⁹ Dat lijkt een beetje op Hölderlin: ...,wo das Gefahr wächst, wächst das Rettende auch‘.

Is dat zo, of kan het ook misgaan? Of leren we het pas wanneer de laatste ramp ons treft?

Lise: dat weten we niet, we zijn nog steeds bezig te leren..., want dat is nog niet gebeurd. We mogen dankbaar zijn dat dat nog niet is gebeurd. Dat wordt dan wel ons loflied.

Jan: Wordt het niet onze zwanenzang?

Lise: Wanneer je eenmaal in de stress hebt gezeten omtrent je ondergang, dan word je er in allerlei situaties zomaar weer aan herinnerd. Dan kom ik zomaar op de lijn van ‘GEVAAR’. En dan moet je terug; ja, wil je blijven leven of... Je wordt dan van tevoren gewaarschuwd en dat is een rem. En daar moet je naar luisteren. Anders kom je in een isolement terecht. En het is de vraag hoe je daar weer uitkomt. Je moet op de een of andere manier uit dat isolement stappen.

Onze tijd wordt bijna gekarakteriseerd door crises. De klimaatcrisis, de milieucrisis, de migratiecrisis. De enorme tegenstellingen tussen volken en naties, verschillen in opvatting, Geen van deze crises is door een land alleen op te lossen. Elke crisis lijkt af te stevenen op een ramp. Peter Sloterdijk stelt naar aanleiding daarvan de vraag of we waarschijnlijk niet pas leren, wanneer de laatste ramp ons treft. We leren te laat!

Lise denkt hier even na. Het is niet direct duidelijk wat er in zijn hoofd omgaat, maar dat overspannenheid, depressie en isolement iets te maken hebben met dood en leven in ons blijkt duidelijk uit waarmee hij vervolgt. “In een crisis komt iets tot een eind en is er tevens een nieuw begin”. Hij maakt een schijnbare sprong. “Een mens leeft epochaal. En het gaat om de vraag wat je daarvan geleerd hebt”. Wat leer je van de perioden in de levenstijden die je hebt doorgemaakt”.

Lise: Hoe vinden we elkaar wanneer we verliefd worden. Eugen zei dat hij op de dag dat hij ging trouwen migraine kreeg.

Zoiets gebeurt met elke dood. (In dit geval de dood van een oude manier van leven als vrijgezel) Maar als je met de dood kunt leven dan... en ik vind dat Eugen Rosenstock-Huessy dat het meest helder zegt... Filosofen kijken ook naar de dood, maar het sterven aan iets is vaak toch iets anders, het sterven aan iets... ja, ja, ..., dat maakt wel dat er een nieuwe toekomst mogelijk is.

---

⁹ Eugen Rosenstock-Huessy: Ja und Nein 1968, S. 150

Menselijk bestaan tussen heil en onheil

Lise benadrukt dat deze insnijdende gebeurtenissen van sterven en opnieuw opstaan tot iets tot in ons diepste wezen verankerd is en al een rol speelt in ons lichamelijke bestaan.

Lise: Bij Eugen Rosenstock-Huessy is het heel concreet. Bij hem heeft onze gerichtheid een heel concreet viervoud namelijk, gezicht, gehoor, tastzin en smaak. En ik heb dat weleens zover doorgetrokken dat je het kunt illustreren aan de vraag waardoor wij het eerst gevoed worden. Dat is aan de borst! Het is niet voor niks dat we allemaal weer aan de tafel verzameld moeten worden om het leven aan te kunnen en wanneer we niet aan de tafel hebben gezeten dan houdt het op. Hij (Rosenstock-Huessy) noemt dat ook nog een empirische benadering.

Vanuit de concreetheid van de vier zintuigen schetst hij het lichamelijke leven, dat alles weet van ruiken, voelen, horen en zien. In het midden van die vier staat de smaak. Zo is het Kruis van de Werkelijkheid in ons aanwezig en oriënteert ons. Het gehoor komt uit de roep. Daar hebben we wat mee gedaan en daar hebben we onze verhalen over. En dan komt er een einde aan. Dat zijn onze voorlopige empirische gegevens. Verder komen we niet. Dat wil zeggen, het ene komt na het andere. En het volgt elkaar voortdurend op. Ik heb er ook lang naar gekeken: waarom noemt hij nu zijn voordrachten nu *Circulation of Thought*, de cirkelgang van de gedachte. Bij Rosenstock-Huessy is alles wat hij schrijft het resultaat van deze cirkelgang maar hij beweegt zich voortdurend ook zelf in deze vier polen. Je moet bij Eugen ook in rekening brengen hoe zijn eigen levensgang is.

Der Widersinn der Sinne, een hoofdstuk uit Band I van 'Die Sprache'. Hier schetst Rosenstock-Huessy ons levende lichamelijke bestaan waarin we geconfronteerd worden met tegenstellingen (Widersinn). Met wat wij horen bewegen wij ons op de golven van het geluid. Geluid kan ons meeslepen, brengt ons binnen in de wereld. Het zien 'leeft' van wat de (aan)blik biedt. Je blijft staan bij het zien van een prachtig panorama. Het oog houdt verband met onze hersenen, ons bewustzijn, het kennen. Gericht op buiten, waarschuwt het ons voor gevaar. De geuren voeren ons naar onze diepste krochten, waar ons bewustzijn maar zelden komt. Daar komen we in aanraking met wat we geleden hebben, wat is afgestorven, of met wat opnieuw begonnen is aan ons. De tastzin leert ons de wereld verkennen. In de beweging met en aan de dingen, in het voelen en ervaren van de dingen, één keer en weer opnieuw. Op de heen- en op de terugweg daarvan wordt ons de wereld vertrouwd. De vier zintuigen staan op gespannen voet met elkaar. In wat ze waarnemen heeft elk zintuig z'n eigen recht. Het is echter onze smaak die deze spanning beslecht. Wat in onze mond herkend wordt als 'goed', 'lekker', daarin wordt de wereld helder. Daaraan kan de circumflexie van de mond tot voleinding brengen wat ons zintuiglijk overkomt. Zie; Die Sprache des Menschengeschlechts Bd I. 86 t/m 91 e.v.

Jan: Toch heilsgeschiedenis?

Lise: ..., maar tegelijk een onheilsgeschiedenis

Jan: Laat ik het dan zo formuleren dat het in de geschiedenis draait om het heil, is dus een heilsgeschiedenis met daarin de mogelijkheid dat het ook mis kan gaan.

Lise: Ja, zo kan je het zeggen, want ga maar na hoe vaak het al is misgegaan.

Lise: wat we ons moeten afvragen ten aanzien van onze dood is in hoeverre ons leven vruchtbaar is voor het volgende geslacht. Daar gaat het om.

Wilmy: Ja, daar raak je dan toch het punt dat hij niet alleen geschreven heeft voor zijn tijdgenoten, maar voor de komende generaties, evenals Nietzsche.

Deze opmerking brengt Lise bij zijn **eigen bijdrage** aan het bewaren van de erfenis van Eugen Rosenstock-Huussy. Dat niet alles zo gelopen is als hij gewenst had is één ding, maar dat hij toch wel een bijdrage heeft kunnen leveren is een troostrijk gegeven.

Lise: Een troost is voor mij dat er ook echt wordt gewerkt met wat ik gedaan heb in het maken van die bibliografie. Dat betekent dat ik met eigen ogen een heel stuk vrucht van mijn

De **bijdragen** van Lise aan de verspreiding van het werk van E. Rosenstock-Huussy

- A guide to the works of Eugen Rosenstock-Huussy, bibliografie, 1997
Eerder voor een deel verschenen in: George Morgan, Speech and Society, University of Florida Press / Gainesville 1987 als:
Comprehensive Bibliography
Als eerste volledige bibliografie: A Complete Bibliography of the Writings of Eugen Rosenstock-Huussy, The Edwin Mellen Press, Lewiston etc. 1989
- In de vertaling van Elias Voet van Speech and Reality: Spraak en Werkelijkheid, Vereniging Rosenstock-Huussy Huis, Haarlem 1978
Openingsgedicht en Achterflap
- ~ Gar nicht langsam genug ~ Zum dritten Lustrum des Rosenstock-Huussy Huis in Haarlem, 1987, In Stimmstein 2, p. 105-120, Brendow Verlag 1987
- Redactie Stimmstein 3: Eugen Rosenstock-Huussy, zum hundertsten Geburtstag, 1990
Eigen vertaling van dit artikel in:
Eugen Rosenstock-Huussy Then and Now, Renison University College/ University of Waterloo, Ontario 2014 p. 70 – 89
- Redactie Stimmstein 4: Mad Economics or Polyglot Peace, 1993
Hierin ook het literatuurbericht p. 200 – 230
- In Mitteilungsblätter der Eugen Rosenstock-Huussy Gesellschaft, e.v. Jahrgänge 1996 - 1999, Argo Books
Introduction to the Bibliography and Guide of the microfilmed Work of Eugen Rosenstock-Huussy p. 46 - 55
- Redactie Stimmstein 5 Wissenschaft, Aberglaube, Erziehung, Talheimer 2000
- In de eigen uitgave van de internationale conferentie in Waterloo 2014 door Darrol M. Bryant, Eugen Rosenstock-Huussy, Then and Now Renison University College, Waterloo, Ontario Canada 2014, 5 bijdragen: 1. A Frame Story in which we all participate, 2. What is the meaning of New Thinking? 3. The New Thinking of Franz Rosenzweig 4. The Samaritan woman (sermon on John 4), 5. Translating the Gospel after the World Revolution of the 20th century p. 70 - 120
- Ondersteuning vertaling De grote Revoluties door Feico Houweling, 2003
- Mederedacteur heruitgave Soziologie Im Kreuz der Wirklichkeit, Eine nachgoethische Soziologie in 3 Bänden, 2009
- Ondersteuning vertaling Zurück in das Wagnis der Sprache door Wilmy Verhage (Nog niet verschenen).

leven zelf kan zien. En zo word ik daarin ook erkend. Toen ik twee jaar geleden op die conferentie in Waterloo 2 (2015) in Canada was (5 bijdragen daaraan waren van Lise JKr.) werd ik zo maar als familie behandeld samen met de nazaten. Dergelijke bevestigingen zijn dan toch wonderen die aan je geschieden. Dat heb ik opgemerkt en ook toegelaten. Je kunt het ook tegenstaan? Die rare noodlotsgedachte, in de predestinatieleer tot bij Calvijn, dat God het allemaal al van tevoren bedacht heeft. Dat God zo zou zijn. Je treft dat ook aan in de fataliteitsleer (2.36.54) bij de Islam... Maar zo is 'ie niet. Volgens Rosenstock-Huessy zijn wij co-creators.

Lise: Maar nu weten we nog steeds niet, ook wij niet, dat als wij trouwen hoe wij het klaar moeten boksen dat twee afkomsten één moeten worden. Het lukt nooit helemaal. En dat is die ongelijktijdigheid die Eugen aanwijst. Ook in je huwelijk moet je er maar van uit gaan dat er altijd verschillen blijven. Dat is al aanwezig in een Fries verhaaltje. Een man werd gevraagd: 'Hoe gaat het nou, getrouwd te zijn'. 'Och' zei de man '...', het wordt nooit eigen'. Het nest waaruit je komt, je verstaat elkaar meteen, aldus ook Rosenstock-Huessy zelf. Die vertrouwdheid dat is toch waar het om gaat. Dat je door de omgang met elkaar toch tot de ontdekking komt van een liefde die ondertussen voor elkaar is gegroeid.

Wilmy: die gemeenschappelijke spraakshoot, waarvan je je niet bewust bent dat 'ie er is. Ik kom uit protestantse hoek. Van die eenzijdigheid ben ik door mijn Joodse en Katholieke vrienden verlost.

Met iemand die te veel gelijk aan mij was kon ik niets. Ook mijn vader en moeder waren uitgekeken op hun traditie. De een was doopsgezind had Amsterdamse wortels en de ander was Nederlands Hervormd en kwam uit Rotterdamse sferen. Ze waren een wederzijdse bevrijding uit de eenzijdigheid van hun eigen traditie en hebben 'iets nieuws' tot stand gebracht.

Tussen heil en onheil speelt steeds de ongelijktijdigheid die het kruis der werkelijkheid met zich brengt. Vaak lijkt het alsof het de strijd der tegendelen is die de mensheid verder brengt, door daarin de juiste keuzes te maken. Dat lijkt maar ten dele waar. Niet zozeer de strijd der tegendelen, maar de strijd in de ongelijktijdigheid om gelijktijdigheid en uiteindelijk de barmhartigheid en de liefde zijn het die verschillen doen overbruggen. Dat is wat gerechtigheid en vrede brengt in de wereld. Niet als beheersbaar proces, maar in een proces waarin gestreefd wordt naar de vruchtbaarheid ervan.

Rust en onrust - Vrede en Sterven

Jan: je had zo'n mooie opmerking over wanneer je vrede kon hebben met je eigen dood. Is dat iets waar je vrede mee kunt hebben?

Lise: Ja, blijkbaar. Maar ook is er de verwondering over dat de vrede in je daalt. Ja, daarin is er een voorafschaduwing van de vrede waarin je binnen mag gaan wanneer je sterft. Ik zal je nog een verhaal vertellen. Afgelopen woensdag. We stonden in de hal van de kerk, waar ik nog een gesprekje had met de cantrix. We hadden het even over de rust en de vrede. Ik vroeg ben je dan zo onrustig? Ze zegt 'ja, ik ben veel onrustig'. En daar bleef het bij. En dat heeft bij mij opgespeeld in deze dagen. Ik moet haar zeggen dat je er wel wat aan kunt doen om vrede te krijgen. Het roept toch om rust te houden. En er zijn wel manieren om die rust wat in te bouwen. Zelf moet ik s avonds eventjes stilzitten. Gewoon maar even stilte en ik moest me ook realiseren..., nou-ou, dat ik sinds ik die overspannenheid had en de dood me van alle kanten besprong en ik de aandrift had om mezelf van kant te maken kwam, hoe groot het wonder was dat het voorbij was. Je constateert: nou ja; het is voorbij. Dat je je even moet herinneren dat ... oh ja...ik toch in een heel groot stuk van mijn leven toch vrede heb gevonden met mijn bestaan. En we hebben ook in ons huwelijk heel vaak en veel met elkaar in vrede geleefd. Dus die ervaring van innerlijke vrede is mogelijk.

Kijk: jullie komen vandaag. En we hebben nogal even gepraat. Vooraf dacht ik: 'Ik moet toch maar even het einde van dat slot van de sociologie lezen'. Ik ben er niet zo ongerust over, maar het komt toch ter sprake. Een van de moeilijke dingen die daar beschreven wordt is de verschillende betekenis van het kruis der werkelijkheid voor de man en voor de vrouw. Ik heb daarmee geworsteld hoor, tot op de dag van vandaag. En vandaag is mijn conclusie dat hij dit deel al veel eerder geschreven heeft dan toen het boek afkwam. Dit heeft hij al veel eerder zo gecomponeerd en dat moest en zou aan het eind van dit boek. Maar dat terzijde.

Waar het om gaat is dat ik dit stuk wilde lezen ter voorbereiding op dit gesprek. Dat is echter niet gelukt. Ook daar kan ik vrede mee hebben.

En die ongelijktijdigheid zit overal. Ik moest ooit een groot tentamen doen bij prof. Quispel over de gnosis. Daar had hij het hele jaar had college over gegeven. En de avond daarvoor lees ik een verhaal daarover van prof. Vriezen en het hele stuk van Quispel gaat ondersteboven. En de volgende dag moest ik tentamen doen. En het ging allemaal goed, maar .., toen wilde hij ook nog wel even wat over die colleges horen. En toen viel ik stil. En dat verbaasde hem hogelijk, want hij had mij altijd als een enthousiaste student gezien en ik bakte er niets van. Maar ja; het was niet anders. Wat had ik toen moeten zeggen? Natuurlijk had ik moeten zeggen dat hij prachtig college had gegeven, maar dat ik gisteravond er iets anders over gelezen had en dat ik er nu helemaal van in de war was... Nu was het allemaal zeer onbevredigend. Zowel voor hem als voor mij. Geen vrede dus toen. De lering komt dus veel later.

En kijk: het is moeilijk om aan te geven waar je grenzen liggen. En in de man-vrouw verhouding zijn er ook steeds weer opnieuw grenzen, telkens weer. Het is een totaal ander lichaam waarin we zitten. Het enige wat we kunnen is proberen wegen te vinden om elkaar onze eerbied te laten blijken. En waar het dus ook van belang is om opnieuw je liefde te betonen. Hoe doen we dat... We kunnen wel zeggen dat we elkaar lief moeten hebben, maar het is verrekke lastig soms om wegen te vinden die de liefde tot uiting brengen. Rosenstock-Huessy zegt: we moeten af en toe een nieuw woord vinden voor onze geliefde. Het helpt al als jullie en ik elkaar dat vertellen en daarin ontdekken dat we broeders en zusters zijn. Medemensen van elkaar zijn, die dezelfde gebreken hebben. En dan maakt het niet meer uit waar we staan. Dat levert markante gebeurtenissen op in je bestaan. En wat dat betreft zijn jullie natuurlijk een geluk voor mij. Zo heb ik jullie ook ontvangen vandaag. - Het emotioneert Lise wanneer hij dit zo onder woorden brengt -.

Jan: Je moet loslaten en maar zien of het goed komt.

Lise: ..., dat is ook de titel van Bonhoeffers brievenboek door Eberhard Beethge uitgebracht; *Verzet en overgave*. Als je ziet hoeveel mensen niet hebben gesnapt waarover dat ging. Het gaat over een *Religionsloses Christentum*. De meeste theologen komen daarmee uit bij de vrijzinnigheid en daar heeft het geen bal mee te maken. Het gaat om een nieuwe vorm van christen-zijn na de tweede wereldoorlog. Daar gaat het over! We hebben andere vormen nodig dan we ooit hebben gehad binnen het Lutherse Christendom.

Wilmy: Met Rosenstock-Huessy krijg je toch een heel nieuwe oriëntatie. Is het bij jou ook zo dat de vrede die je ervaart van 'nou het is zoals het is' dat dat heel erg te maken heeft met Rosenstock-Huessy? Mij heeft dat rust gebracht. Ook over de dood. Niet over het sterven trouwens.

Gerda; Ja, dat uit elkaar halen van dood en sterven, dat hoeft niet. Ik merkte dat heel erg aan mijn grootmoeder. Zij was erg ziek. Een heel klein vrouwtje was het geworden. Een heel wijze lieve vrouw. Het leven is goed geweest zoals het geweest is, vond ze. Het sterven was voor haar niet naar of lelijk. Maar het kwam ook omdat we toen zo'n dertig jaar geleden een huisarts hadden die zei 'deze vrouw hoeft niet te lijden'. En daar ben ik nog steeds blij mee.

Jan: Dat is iets wat jou ook vrede geeft...?

Gerda: Ja..., als dat zo kan... Alleen... Ik ben bang dat het zo niet meer kan. Er is zo'n toestand van gemaakt. Dan denk ik nou ... die arts was ook al jaren huisarts bij ons geweest en kende de hele familie door en door. Die deed wat gedaan kon worden. En je hoefde toen ook niet bang te zijn dat er een hele toestand van gemaakt zou worden. Dat ging gewoon zo. Het was geaccepteerd.

Jan: Ingebed in de verhoudingen van familie, naasten...,

Wilmy: Je mag niet eens meer doodgaan. Je mag geen hartaanval meer krijgen. Het leven moet zolang mogelijk worden gerekt.

Gerda: daar heb ik heel veel moeite mee.

Lise: In leven en sterven worden wij geschapen. Jezus zelf is het voorbeeld dat we zowel ondersteboven gaan als opnieuw geformeerd worden. Uiteindelijk worden wij geschapen. Uiteindelijk komt de mens zoals God hem bedoeld heeft aan het licht. We zijn in het proces van menswording. De antropologie, dat is waar wij in staan, wordt door de Here God nog steeds gevormd. Het kan een enorme opluchting geven dat je je eigen leven mag beleven als de vorming uit klei en stof en aarde. Dan kun je ook rustig daartoe weerkeren. En Eugen heeft daarvan een dringend getuigenis: Bring uns um, wir kehren wieder.

Jan: Met andere woorden; we zijn een stukje klei en aarde, maar in de loop van ons leven gaat het erom dat we mens worden. Dat is niet alleen een natuurlijk proces, maar het is ook een scheppingsproces. Gods schepping zelfs. Dat is niet alleen maar bestaan uit cultureel sediment dat in ons is neergeslagen. Het is meer dan dat. Daar zit ook irrationaliteit in. Je menswording heb je niet in je eigen hand.

Lise: Nee; het is niet zomaar aanslibsel. We hebben het er de hele tijd over gehad dat het door eigen pijn heen gaat, dat je gemaakt wordt. En soms gaat die heel erg diep omdat je heel erg op je donder krijgt.

Een van de grote dingen van het pastor zijn is je dat mensen meemaakt die je dat voorleven. Ik heb een paar vrouwen meegemaakt die in zo'n inrichting lagen. De ene was zo dementerend dat ze niemand meer kende. En de andere lag al meer dan veertig jaar in een gipsen bed. We hebben het altijd vrolijk gehad. Ik vertelde dan hoe het met mij ging en wat er voorviel. Met een heleboel kerkelijkheid staken we de draak. En de vrouw in dat gipsen bed begon over het verhaal van de veertigjarige kranke die genezen wordt... Nou zij lagen er al veel langer. En dan over de dominee die daarover durfde te preken in een dergelijke inrichting. Ik ging haar later nog een keer bezoeken. Nou, zei men, dat hoeft eigenlijk niet, want ze ligt in coma. En ik kom daar in de kamer en ik noemde haar naam; "Marie' ..., en ze kwam overeind en ze herkende me en we hebben gesproken, wat ze in geen tijden gedaan had. Dat zijn voorbeelden voor mij van opstaan uit de dood. Ik ontkom er niet aan dat ik dat meegemaakt heb.

Een tante van me waarvan ik de dienst heb geleid zei mij toen ze nog leefde: 'Of er wat is weet ik eigenlijk niet. En of we elkaar weer zullen zien daar geloof ik eigenlijk niet in.' Dat heb ik allemaal beaamd. Maar ik heb wel haar (aangenomen) kinderen ermee kunnen troosten dat ze is opgenomen in het licht. Eugen zegt; '... er is een muziek en een licht, om ons heen, die er ook na onze dood zullen zijn. Een licht dat ons omgeeft. We worden opgenomen in iets dat groter is dan wij'.

Deze verhalen, dat je het licht ziet, dat hebben we ook bij onze moeder meegemaakt, dat je het licht ziet..., ze gebruikte alle metaforen hoor.

Hast du das
je erlebt?

Ten aanzien van Eugen een prachtig verhaal in dit verband, aan mij verteld door Freya. Toen Eugen ging sterven vroeg ze hem: Weisst du was heute geschieht? Ja, zei hij; sterben. En Freya vroeg mij: '..., hast du das je erlebt?'

En waarom vroeg ze dat? Wel, hij heeft wel een kwartier gestraald. Dat was z'n hoofd dat heel veel licht gaf en zo is hij gestorven.

'Nee, zei ik tot Freya, dat heb ik wel eens gehoord, maar nooit beleefd'.

Gerda: Freya kon dat heel goed zeggen. Heel mooi.

----- We kunnen aan tafel -----

UIT HET BESTUUR.

MET HET OOG OP DE AANSTAANDE BIJENKOMST.

Over westerse waarden in radicale tijden – spreker: Hans Boutellier

De najaarsbijeenkomst is op 21 september in de Dominicuskerk en begint om 10:00 uur met koffie & thee. Om 10:30 uur begint het programma. In de ochtend zal Hans Boutellier spreken. In de middag spreken we daar samen met de Girardkring over door. De bijeenkomst is dus een gemeenschappelijk initiatief van de Girardkring en Respondeo.

Programma:

10.00 uur: Inloop

10.30 uur: Opening en lezing Hans Boutellier

11.45 uur: discussie

12.30 uur: lunch

13.30 uur: reactie I incl discussie

14.30 uur: pauze

14.45 uur: reactie II incl discussie

15.45 uur: afsluiting, borrel

Professor dr. Hans Boutellier is wetenschappelijk directeur van het Verweij-Jonkerinstituut. Dit instituut doet onafhankelijk onderzoek naar maatschappelijke vraagstukken en probeert daarmee richting aan het beleid te geven. Recent is van hem verschenen Het seculiere experiment; over westerse waarden in radicale tijden. Dat is ook het thema van zijn lezing, waarvan hier een korte tekst van zijn hand:

Over westerse waarden in radicale tijden

We beleven turbulente tijden, waarin veel vanzelfsprekende uitgangspunten van de democratische rechtsorde onder druk lijken te staan. We zien opkomend nationalisme en groeiend verzet tegen migratie en tegen de elite, terwijl de Islam een steeds grotere rol inneemt in het publieke domein.

Hans Boutellier publiceerde onlangs een herziene versie van zijn boek Het Seculiere Experiment. Hierin analyseert hij de consequenties van de seculiere conditie. Na de ontzuiling ontwikkelde zich een door en door pragmatische samenleving, maar deze lijkt geen antwoord te kunnen bieden op de zorgen van mensen. Hij ziet zowel morele verlegenheid als toenemende radicalisering van verschillende zijden. Boutellier maakt in zijn inleiding de balans op van de seculiere conditie en gaat graag met u in gesprek over perspectieven voor de toekomst.

Otto Kroesen

Vereniging Respondeo

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huussy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor elkaar staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, Ibanrekening:

NL 57 Trio019.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo.

Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25 – € 35 per jaar), donatie of gift.

Het bestuur wordt gevormd door:

Otto Kroesen voorzitter,

Egbert Schroten secretaris,

Jürgen Müller penningmeester,

Rudolf Kooiman.

Secretariaat: Egbert Schroten Veeningen 24, 7924 PJ Veeningen

tel. 0528-202041 , e-mail: vereniging.respondeo@gmail.com

Boeken van en over Rosenstock-Huussy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo. Via www.boekwinkeltjes.nl, waar de vereniging een winkeltje heeft, is een deel van de titels te bestellen.

Voor andere titels kan contact worden opgenomen met Egbert Schroten (secretariaat).

Over Interim

Interim verschijnt onregelmatig.

Abonnement en nummers zijn gratis, voor zover via de e-mail verzonden. Via de gewone post is het € 5,- per nummer, € 10,- per abonnement.

Als u lid bent van Respondeo is het abonnement op de Interim inbegrepen.

Redactie Interim: Jan Kroesen en Wilmy Verhage

Vormgeving: Jan Kroesen

Redactieadres: S.L. Mansholtplein 3, 8802 RN, Franeker.

Tel. 0517-395795 - E-Mail Jan Kroesen: kroesen@me.com

E-Mail Wilmy Verhage: WVerhage@xs4all.nl

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.